

زمینه‌ها و بسترهای تشکیل بانک شاهنشاهی در ایران^۱

محمد قربانیان^۲

چکیده

امتیاز تأسیس بانک شاهنشاهی در سال ۱۳۰۶ ق. / ۱۸۸۹ م. با تلاش‌های امین السلطان و میرزا ملکم خان به بارون ژولیوس رویتر واگذار شد. بانک شاهنشاهی به عنوان اولین بانک از خلاء موجود در زمینه بانکداری ایران بهره برد و از سرمایه‌های راکد ایران در جهت منافع خود سود جست. بانک افزون بر کارهای معمول در اغلب مواقع به عنوان ابزاری برای پیشبرد اهداف سیاسی و اقتصادی دولت انگلیس نیز عمل می‌کرد. تشکیل بانک شاهنشاهی در ایران را باید در اثر دو عامل داخلی و خارجی دانست. توسعه سیاست‌های استعماری بریتانیا از یک سو و تمایل دولتمردان ایران در اخذ تمدن اروپائی به منظور اصلاحات در کشور از سوی دیگر در تشکیل بانک شاهنشاهی در ایران مؤثر بودند. در واقع این دو عامل به عنوان مکمل یکدیگر در تشکیل این بانک در ایران نقش داشتند. در همین راستا، مقاله حاضر درصدد است که به بررسی هر یک از این عوامل بپردازد و علل شکل‌گیری آن را به بحث و گفتگو بگذارد. روش انجام تحقیق در این پژوهش، توصیفی - تحلیلی است که با تکیه بر یافته‌های کتابخانه‌ای و اسنادی به دست آمده است.

واژگان کلیدی: امتیاز رویتر، بانکداری نوین، انگلیس، بانک شاهنشاهی.

^۱. تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۰/۹/۲۳

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۰/۱۲/۱۶

^۲. کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه ارومیه - Mohammad_urmulu@yahoo.com

مقدمه

به دنبال صنعتی شدن اروپا در قرن نوزدهم، کشورهای اروپائی برای فروش محصولات صنعتی شان در ممالک مختلف دنیا و نیز تهیه مواد اولیه به فعالیت‌های تجاری و بازرگانی در مستعمرات خود و سایر کشورها پرداختند و این اقدام مستلزم تأسیس مراکز بازرگانی و بانک‌ها در آن مناطق بود. در همین راستا، نباید برنامه‌های اصلاحی کشورهای جهان سوم را برای ایجاد مؤسسات تمدنی جدید که تأسیس بانک، در زمره آنهاست را نادیده گرفت که ایران یکی از این کشورها بود.

عده‌ای بر این باورند که مردم ایران پیش از تأسیس بانک شاهنشاهی انگلیس در ایران سرمایه خود را عمدتاً و از روی اطمینان به تجار می‌سپردند. بتدریج در پی توسعه تجارت خارجی طبقه‌ای از تجار ثروتمند ظهور کرد که دولت نیز برای رفع تنگناهای مالی خود گاه از این تجار قرض می‌گرفت. در واقع، این اقدامات مشابه عمل بانک‌ها در اروپا بود که در ایران به صورت غیر رسمی انجام می‌شد و تجار نیز برای تضمین باز پرداخت قرضه‌های خود، انحصارات را در دست داشتند. (عیسوی، ۵۲: ۱۳۶۹)

مسئله پول و مسکوکات در ایران مشکلاتی به وجود آورده بود و در بازارهای داخلی مبادله کالا به وسیله برات و حواله انجام می‌شد. غالباً اتفاق می‌افتاد که کالایی بدون آنکه از انبار خارج شود، به مالکیت بازرگانان متعدد در می‌آمد (شمیم، ۱۳۸۴: ۳۸۹) که با افزایش حجم معاملات و رشد سریع تجارت در عصر جدید نیاز به راهکارهای جدیدتری در این زمینه بود.

صرافی‌های محلی کم و بیش در کار مسکوکات یک شهر دخالت داشتند. پیش از سال ۱۳۰۵ ق. / ۱۸۸۸ م. (سال تأسیس بانک جدید شرق در ایران) این نقش منحصرأ توسط صرافان و تجار بزرگ انجام می‌گرفت. (فلور، ۱۳۶۵: ۲۰۳) نابسامانی‌ها و نواقصی که در سیستم پولی ایران و سایر زمینه‌های تجاری وجود داشت، لزوم تأسیس بانک به سبک اروپا را ایجاب می‌کرد. (کرزن، ۱۳۶۲: ۶۱۳) به هر حال تا پیش از این سال صرافی‌های بزرگ و کوچک مهم‌ترین نهادهای مالی ایران را تشکیل می‌دادند و به طور غیررسمی اهمیت قابل توجهی در جریان امور مالی و بانکی در کشور داشتند. اما انحصاری که صرافان در نظام پولی و مالی و کلیه فعالیت‌های اقتصادی کشور داشتند، با تشکیل بانک‌های جدید در ایران به خطر افتاد و روش‌های سنتی صرافی - تجاری جای

خود را به بانکداری جدید داد. بدین ترتیب نظام پولی و بانکی و سرمایه موجود در کشور جهت منافع بیگانگان به گردش درآمد.

این مقاله در پی آن است تا نقش دولت انگلستان در روند تشکیل بانک شاهنشاهی و استفاده ابزارگونه از آن را مورد ارزیابی قرار دهد. همچنین زمینه‌ها و بسترهای داخلی تشکیل این بانک در ایران را نقد و بررسی نماید. روش انجام تحقیق در این پژوهش، روش توصیفی - تحلیلی خواهد بود. به این معنا که رویدادهای تاریخی مورد بحث ابتدا توصیف و سپس تبیین و تحلیل می‌گردند و ابزار گرد آوری اطلاعات، روش کتابخانه‌ای و اسنادی است. این گفتار نقطه تمرکز خود را بر چگونگی، علل و بسترهای داخلی و خارجی تشکیل بانک شاهنشاهی در ایران قرار داده است.

نگاهی به فضای سیاسی - اقتصادی ایران

عصر ناصری، دوران واگذاری امتیازات بزرگ سیاسی - اقتصادی به دول خارجی است. امتیازاتی چون: قرارداد روپتر، امتیاز بانک شاهنشاهی انگلیس، امتیاز بانک استقرای روس و قرارداد رژی به دولت‌ها و اتباع روسیه و انگلیس واگذار شد و ایران به میدان زورآزمایی دو رقیب نیرومند روسیه و انگلیس تبدیل گشت. (تیموری، ۱۳۶۳: ۵)

این روند طی تحولات سیاسی و اقتصادی ایران در دوره مظفردین شاه نیز با واگذاری امتیاز نفت داری ادامه یافت تا آنکه با پیروزی انقلاب مشروطه قدرت اختیارات پادشاه در اعطای امتیازات به کشورهای خارجی محدود شد.

حکومت دو شاه نخستین قاجار یکی از دوره‌های بهبود سریع خرابی‌های قرن گذشته بود. جمعیت و تولید صنایع دستی بعضی از شهرهایی که از دو جنگ ایران و روسیه لطمه فراوانی خورده بودند، ترمیم شد و رو به افزایش گذاشت. ویژگی چشمگیر این دوره، رشد سریع تجارت بین‌الملل بود که معلول دو عامل بود. اول: معاهده‌هایی نظیر معاهده عقیم با انگلیس در سال ۱۲۱۸ ق. / ۱۸۰۱ م. و معاهدات گلستان و ترکمنچای با روسیه در سال ۱۲۴۳-۱۲۲۷ ق. / ۱۸۲۸-۱۸۱۳ م. و معاهده بازرگانی ایران و انگلیس در سال ۱۲۵۶ ق. / ۱۸۴۱ م. که دروازه‌های اقتصادی کشور را بیش از پیش به روی تجار خارجی گشود. این معاهدات، حقوق گمرکی یکنواختی بر واردات و صادرات تعیین می‌کرد و از کاربرد انحصارات و یا کالاهای ممنوعه در تجارت خارجی جلوگیری می‌نمود. دوم: وجود امنیت در نواحی مجاور و سرحدی ایران. (عیسوی،

۱۳۶۹: ۲۵ - ۲۴) همچنین در اوایل دوره قاجار توجه بریتانیا به منافع سیاسی در ایران موجب گردید که از نظر منابع بازرگانی نیز به این کشور علاقه نشان داده شود. ملکم پیش از آن که هندوستان را برای ایفای نخستین مأموریت خود در دربار ایران ترک گوید، موظف بود علاوه بر تلاش برای انعقاد پیمان سیاسی، سعی کند تا پیمان بازرگانی نیز منعقد نماید. (رایت، ۱۳۵۹: ۱۱۵-۱۱۴)

قراردادهای متعدد ایران و انگلستان باعث شد تا ارتباط ایران با کشورهای جهان از جمله انگلستان و به دنبال آن روسیه افزایش یابد. (عیسوی، ۱۳۶۹: ۱۲۷-۹۸) سرمایه داری جهانی به گونه‌ای بود که کشورهایی مثل ایران را به دنبال روی از خود وادار می‌کرد. در چشم انداز اقتصادی، ایران در قرن نوزدهم تحت تأثیر دو رقیب بزرگ روسیه و انگلیس قرار داشت که هر یک برای خنثی کردن برنامه‌های طرف مقابل در ایران کاری نظیر کار رقیب انجام می‌دادند.

۱- زمینه‌ها و بسترهای خارجی تشکیل بانک شاهنشاهی در ایران

اواخر دهه ۱۲۹۶ ق. / ۱۸۸۰ م. که از آن به عنوان عصر امتیازات و عصر پیروزی استعمار در ایران یاد می‌شود، به گونه‌ای برجسته و در عین حال انسجام یافته‌تر خود را نمایاند. مهم‌ترین جلوه آن اعطای امتیاز تأسیس بانک شاهنشاهی بود که لرد کرزن آن را "مادر امتیازات" می‌نامد. اخذ امتیاز بانک شاهنشاهی به دنبال چند امتیاز مهم تجاری و اقتصادی دیگر صورت گرفت که از مهم‌ترین آنها، آزادی کشتیرانی در کارون بود که مبادلات تجاری ایران و انگلیس و روند ورود هر چه بیشتر کالاهای انگلیسی و شرکای آنها به ایران را بیش از پیش تسهیل نمود. گسترش روابط تجاری، پیش شرط اصلی تأسیس بانک شاهنشاهی در ایران بود. به عبارت دیگر، انگلستان درصدد بود تا با گسترش هر چه بیشتر روابط تجاری با ایران و سیطره نهایی بر نظام پولی و اعتباری کشور، نبض سیاسی و اقتصادی ایران را در اختیار گیرد. (شاهدی، ۱۳۸۷: ۴۰ و ۳۸) تا بدین وسیله انگلیس بتواند در راستای اهداف استعماری خود در منطقه و ایران گام بردارد و به نیازهای توسعه طلبانه‌اش در کشورهای جهان سوم پاسخ دهد.

انگلستان طی سال‌های نیمه دوم قرن نوزدهم شبکه‌های بانکی خود را در بخش‌های مختلف جهان گسترش داده بود. در واقع، تأسیس بانک شاهنشاهی در ایران می‌توانست زنجیره این بانک‌ها را تکمیل نماید و به گستره نفوذ انگلستان در اقصی نقاط

جهان پوشش بیشتری دهد. با اکتساب امتیاز بانک شاهنشاهی ایران در آن برهه، قریب به بیست بانک مختلف تحت پوشش اقتصاد سرمایه داری انگلستان در بخش‌های مختلف جهان فعال بودند. (همان: ۵۳)

قرارداد رویتر پیش زمینه‌ای برای تشکیل بانک شاهنشاهی

سابقهٔ تأسیس بانک شاهنشاهی در سال ۱۳۰۶ ق. / ۱۸۸۹ م. را بدون شک باید در واگذاری امتیاز به رویتر^۱ جستجو کرد. رویتر در جهت پیشبرد اهداف و سیاست‌های توسعه طلبانهٔ انگلستان از چهره‌های فعال محسوب می‌شد. امتیاز سال ۱۲۸۹ ق. / ۱۸۷۲ م. به بارون ژولیوس رویتر انگلیسی از صرافان یهودی در لندن، در زمان ناصرالدین شاه و در عهد صدر اعظمی میرزا حسین خان سپهسالار و با دلالتی میرزا ملکم خان نماینده ایران در لندن بدین شرح واگذار شد: انحصار کشیدن راه آهن و تراموای در تمام ایران، به علاوه انحصار استخراج تمام معادن و بهره برداری از جنگل‌ها، انحصار آباد کردن زمین‌های بایر، انحصار حفر قنوت در سراسر کشور و مسایل مربوط به آبیاری، ایجاد کارخانجات، امتیاز کشیدن خط تلگراف و ساختن راه در ایران. همچنین طبق ماده بیست این قرارداد بیست و پنج ماده‌ای، امتیاز دایر کردن بانک دولتی نیز واگذار شده بود. (ساسانی، ۱۳۶۲: ۵۷/هوشنگ مهدوی، ۱۳۸۱: ۲۸۹-۲۸۷)

پس از انعقاد این قرارداد، ناصرالدین شاه در سال ۱۲۹۰ ق. / ۱۸۷۳ م. عازم سفر اول خود به فرنگ شد که به دنبال آن، تلاش‌های روسیه در راستای مخالفت با این قرارداد منجر به لغو امتیازنامه از سوی ناصرالدین شاه گردید. (آوری، ۱۳۶۹: ۱۷۱/سایکس، ۱۳۶۲: ۵۷۹) رویتر نسبت به فسخ یک طرفه قرارداد از دولت انگلیس درخواست کمک کرد.

دولت انگلستان که از آغاز کار نسبت به امتیاز نامهٔ رویتر تردید داشت، تلویحاً با لغو آن موافقت کرد و اقدام رویتر را فریبکارانه و تعهدات او را امری شخصی قلمداد کرد. اما دلیل انگلیس در عدم حمایت از امتیاز رویتر، قوت گرفتن این شایعه بود که رویتر به دولت روسیه پیشنهاد کرده است که خود را تحت حمایت او قرار دهد. (کاظم زاده، ۱۳۷۱: ۱۲۲-۱۱۸) البته لغو این قرارداد اهرم فشاری علیه روسیه از سوی انگلستان

---

^۱ . Baron Julius Reuter

شد. همان‌گونه که در جریان قرارداد راه آهن فالگنهایگن روسی در سال ۱۲۹۲ ق. / ۱۸۷۵ م. رخ داد و منجر به لغو این قرارداد شد. (همان: ۱۳۴) در مدت هفده سال رویتیر که خود را ذی حق می‌دانست، هر چند وقت یک‌بار توسط سفارت انگلیس به دولت ایران اعتراض می‌کرد و ادعای خسارت خود را ضمن پیشنهادهای مختلف تجدید می‌نمود. (تیموری، ۱۳۶۳: ۱۸۲)

رویتیر کوشش کرد که امتیاز تأسیس بانک در ایران نیز به وی واگذار شود. اما چون این تقاضا مورد پذیرش دولت ایران قرار نگرفت، مشارالیه برای جلوگیری از تشکیل بانک به وسیله شخص دیگری، طبق اصل بیست امتیازنامه سال ۱۲۸۹ ق. / ۱۸۷۲ م. برای خود حق اولویت نسبت به تشکیل چنین مؤسسه‌ای به دست آورد. اصل مذکور این مسأله را بیان می‌کرد: "در صورتی که دولت ایران بعد از این مصمم شود که امتیاز بانک یا یک دستگاه اعتباری را از هر قبیل که باشد به کسی بدهد، این امتیاز از امروز به حکم این قرارداد محفوظ معهود و مخصوص است برای کمپانی که بر جمیع اشخاص و کمپانی‌های دیگر حق و رجحان خواهد داشت." (محمدی، ۱۳۴۵: ۱۷)

نقش دولت انگلیس در تشکیل بانک شاهنشاهی

سر هنری دروموند ولف^۱ که در سال ۱۳۰۵ ق. / ۱۸۸۸ م. به عنوان وزیر مختار انگلیس به ایران آمد، توانست با مقامات بلند پایه کشور روابط نزدیک و صمیمانه‌ای برقرار سازد. وی روابط نزدیکی با اعتمادالسلطنه داشت و طی گفتگو با او درباره قرارداد منسوخ شده رویتیر، مقامات بلند پایه ایران را برای احیای این قرارداد تحریک می‌نمود. (اعتمادالسلطنه، [بی تا] ۶۱) انگلستان اهمیت فراوانی به مأموریت دروموند ولف در ایران می‌داد. وی در سال ۱۳۰۵ ق. / ۱۸۸۸ م. به واسطه نفوذ خود توانست امتیاز کشتیرانی در رود کارون را برای کمپانی لینچ انگلستان کسب کند. (محمود، ۱۳۶۷: ۱۵۲۷-۱۵۲۳) وزیر مختار انگلیس در ایران مصمم بود کاری کند تا دوستش رویتیر بتواند لااقل قسمتی از امتیازنامه سال ۱۲۸۹ ق. / ۱۸۷۲ م. خود را حفظ کند. مناسب‌ترین قسمت امتیازنامه، ماده بیست آن بود که رویتیر را در تأسیس بانک در اولویت قرار داده بود. امین السلطان و قوام الدوله در این باره حاضر به همکاری بودند، اما پاره‌ای از مقامات عالی‌مانند

---

^۱. Sir. Henry Drumond Wolf

زمینه‌ها و بسترهای تشکیل بانک شاهنشاهی در ایران ۱۳۳

اعتمادالسلطنه مخالفت نمودند. (کاظم زاده، ۱۳۷۱: ۱۹۴) سفیر جدید انگلیس که بعدها در زادگاه خود "پدر امپریالیسم" نام گرفت، کوشید که ایران را به سوی لیبرالیسم اقتصادی بکشاند. یعنی دولت ایران آزادی داد و ستد را به رسمیت بشناسد و در جهت تأمین این آزادی برآید. در چنین شرایطی می‌توانست سرمایه‌داران اروپایی را به همکاری با دولتمردان ایرانی ترغیب نماید. (ناطق، ۱۳۷۳: ۱۸)

ولف وزیر مختار انگلیس در تهران، امین السلطان را وادار کرد که برای ختم دعوی هفده سالهٔ رویتر، امتیاز بانک را از دولت ایران برای وی اخذ نماید. دکتر طولوزان از این معنی بویی برد و به علت دوستی با رویتر، ولف را در به انجام رساندن این کار تشویق می‌کرد و به رویتر اطلاع داد که جهت اقدام به تهران حرکت نماید و در تهران وسایل سکوت مأمورین روس را خود دکتر طولوزان فراهم خواهد آورد. ملکم وزیر مختار ایران در لندن نیز به نوبهٔ خود، شاه را به انجام این کار تشویق می‌کرد. (اعتمادالسلطنه، [بی‌تا] ۶۲-۶۱/ محبوبی اردکانی، ۱۳۷۶: ۹۳)

نفوذ و سیطرهٔ انگلیس در حیات سیاسی و اقتصادی ایران دورهٔ قاجار را می‌توان به دو دورهٔ متفاوت از هم تقسیم کرد: دوران نفوذ از طریق اشغال و تهدیدهای نظامی و دورهٔ نفوذ مسالمت آمیز. پیداست که در هر دوره این کشور به نفوذ خود در ایران ادامه می‌داد و با توجه به شرایط زمانی، تنها روش و شیوهٔ کار آنها متفاوت بود. انگلیسی‌ها هرگاه منافع سیاسی و اقتصادی خود را در ایران در خطر می‌دیدند، به تهدید و اشغال نظامی روی می‌آوردند. همان طور که در قضیهٔ هرات مشاهده شد که منجر به انعقاد قرارداد پاریس بین ایران و انگلیس گردید. این سیاست با آغاز عصر امتیازات در اواسط دورهٔ قاجار دستخوش تغییراتی شد. از این دوره به بعد نفوذ از طریق اشغال و تهدید نظامی جای خود را به نفوذ مسالمت آمیز داد. با یک حدود تقریبی، می‌توان نقطهٔ آغاز نفوذ و سیطره به شیوهٔ نوین را از زمان واگذاری امتیاز رویتر در سال ۱۲۸۹ ق. / ۱۸۷۲ م. دانست. اجرای این سیاست از سوی انگلستان در ایران به شیوه‌های مختلف انجام می‌شد. یکی از این روش‌ها اخذ امتیازات متعدد از سوی انگلیس در ایران بود. از میان امتیازاتی که در این دوره به اتباع انگلیسی واگذار شد، نقش بانک شاهنشاهی در روند نفوذ سیاسی و اقتصادی انگلستان در ایران و جهت‌گیری‌های این بانک قابل تأمل است.

دلایل رویتر برای اخذ امتیاز بانک در ایران

در جریان تشکیل بانک شاهنشاهی توسط رویتر و حمایت‌های انگلستان با این سؤال مواجه می‌شویم که: چرا رویتر و دولت انگلستان از بین موارد گوناگون امتیاز لغو شده ۱۲۸۹ ق. / ۱۸۷۲ م. ماده بیست این قرارداد یعنی تأسیس بانک را در درجه اول اهمیت قرار دادند؟ برای پاسخ به این پرسش به موارد ذیل اشاره می‌شود:

تخصص رویتر: رویتر در سال ۱۲۳۱ ق. / ۱۸۱۶ م. در شهر کاسل آلمان غربی در یک خانوادهٔ یهودی به دنیا آمد. او در سال ۱۲۴۴ ق. / ۱۸۲۹ م. به شهر گوتینگن نزد یکی از خویشاوندانش که در آن جا بانکدار بود رفت، در ۱۲۴۸ ق. / ۱۸۳۳ م. در بانک عمومی خود مشغول به کار شد و سرانجام در ۱۲۵۹ ق. / ۱۸۴۴ م. با دختر یکی از بانکداران برلین ازدواج کرد. (تیموری، ۱۳۶۳: ۹۷-۹۶) بنابراین، رویتر با دنیای بانک و بانکداری غریبه نبود و طی این سال‌ها تجربیاتی در این زمینه کسب کرده بود.

نفوذ در رجال بلند پایهٔ کشور: بانک شاهنشاهی قادر بود با حمایت‌های مالی از افراد مختلف به اهداف سیاسی و اقتصادی خود و دولت انگلیس جامعهٔ عمل ببوشاند. در سال ۱۲۸۸ ش. / ۱۹۰۹ م. بانک شاهنشاهی با اجازه دولت انگلستان به اعضای کمیته ملی (وکلاهی تهران) مبلغ یکصد هزار تومان مساعده می‌دهد که نشان دهنده نفوذ بانک شاهنشاهی در بین نمایندگان مجلس بود (کتاب آبی، ۱۳۶۳: ۷۲۸) و در مواردی نیز حقوق اعضاء و کارکنان مجلس شورای ملی از سوی بانک شاهنشاهی پرداخت می‌شد. (آرشیو سازمان اسناد ملی، سند ۲۴۰۰۱۷۴۱۷) در ادامهٔ این سیاست مخارج دربار و درباریان نیز از سوی این بانک به دربار پرداخت می‌شد. (همان، سند ۲۴۰۰۱۷۴۱۸) حوالهٔ حقوق باقرخان سالار ملی توسط بانک شاهنشاهی پرداخت می‌شد: "مبلغ یک هزار تومان در وجه آقای باقرخان سالار ملی از بابت حقوق مقرری به رسم علی‌الحساب از قرار قبض کارمندی حساب جاری محسوب خواهد شد" (همان، سند: ۲۴۰۰۱۳۲۷۷) و همچنین در سال ۱۳۳۸ ق. خانم فخرالدوله باغ الهیه در زرگنده را به مبلغ پانصد هزار تومان برای وثیقه نزد بانک شاهنشاهی قرار داد. (همان، سند: ۳۶۰۰۰۲۱۳)

احتمالاً یکی از دلایل موافقت انگلستان با تشکیل بانک شاهنشاهی این بود که دولت انگلیس از آن به عنوان یک کنسولخانه در سراسر کشور استفاده نماید، (کتاب آبی، ۱۳۶۵: ۶/۱۴۲۸) هر چند گاهی میان وزارت خارجهٔ انگلستان و بانک شاهنشاهی اختلافاتی حاصل می‌شد. از جمله اینکه، دولت بریتانیا در نظر داشت تا رئیس بانک

شاهنشاهی همدان را به عنوان قائم مقام کنسول انگلیس از طرف وزارت امور خارجه انگلیس قرار دهد که مورد پذیرش رئیس بانک شاهنشاهی قرار نگرفت. (آرشیو سازمان اسناد ملی، سند: ۲۹۳۰۰۸۵۵۶)

در رأس ادارات بانک شاهنشاهی در ایران، در طول مدت شصت ساله امتیاز که تا ۱۲ بهمن ۱۳۲۷ ش. / ۳۰ ژانویه ۱۹۴۹ م. ادامه داشت، غالباً زبده‌ترین افراد که به تحقیق در زمینه‌های مختلف سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، تاریخی، جغرافیایی و مسائل اقتصادی، صنعتی و کشاورزی ایران علاقه داشتند، قرار می‌گرفتند. به عنوان مثال، هیاسنت ل. رابینو که به خاطر نوشتن کتاب‌هایی درباره گیلان، مطبوعات و سکه‌های ایرانی مشهور شده است، نخست کارمند بانک شاهنشاهی کرمانشاه بود و بعدها به نایب کنسولی انگلیس در رشت رسید. (معتضد، ۱۳۶۶: ۳۳۴-۳۳۳)

دلیل حمایت دولت انگلیس از بانک شاهنشاهی نگاهی سیاسی به یک مؤسسه اقتصادی بود که می‌توانست به ابزار نفوذ سیاسی بریتانیا تبدیل گردد. چنانکه، مقامات بلند پایه بانک شاهنشاهی در تعامل با مأموران عالی رتبه دولت انگلیس تنها به کارهایی می‌پرداختند که به مصلحت امپراطوری بریتانیا بود. همچنین اعضای هیئت مدیره بانک شاهنشاهی وابسته به دستگاه دولت انگلیس بودند. به طوری که سر جکسون رئیس و سر گوردون عضو هیئت مدیره به آسانی با مأموران دولت معامله می‌کردند و کارهایی را که به مصلحت امپراطوری بریتانیا بود به آنان می‌سپردند. (کاظم زاده، ۱۳۷۱: ۵۳۷) در جریان قرارداد ۱۳۳۷ ق. / ۱۹۱۹ م. که بازسازی قشون و مالیه ایران را تحت کنترل انگلستان قرار می‌داد، برای انعقاد این قرارداد مبلغ یکصد و سی و یک هزار لیره انگلیس به مقامات بلند پایه ایران - وثوق الدوله، نصرت الدوله و صارم الدوله - رشوه داده شد که این مبلغ از طریق بانک شاهنشاهی به این افراد پرداخت شد. (جونز، ۱۳۶۸: ۵۹) در این مورد به طور آشکار بانک به عنوان ابزاری در جهت سیاست‌های انگلیس عمل کرده است. بانک شاهنشاهی با سرمایه گذاری نه چندان زیاد درصدد بود تا شریان‌های اقتصادی کشور را در اختیار گرفته و در جهت پیشبرد سیاست‌های استعماری انگلیس در ایران گام بردارد.

۱- فروش سهام به سهامداران بریتانیایی و صدور سرمایه

سرانجام پس از هفده سال کشمکش بین دولت ایران و رویتر در ازای خسارت‌هایی که وی ادعا می‌کرد، از سوی ناصرالدین شاه و با کمک‌های امین السلطان و میرزا ملکم خان، امتیاز تأسیس بانک شاهنشاهی^۱ به رویتر واگذار شد. قرارداد بانک در ۲۷ جمادی‌الاول ۱۳۰۶ ق. / ۳ ژانویه ۱۸۸۹ م. در تهران به امضاء رسید. از جمله خسارت‌هایی که رویتر ادعا می‌کرد، چهل هزار لیره انگلیسی وجه الضمانه بود که در موقع ساقط شدن اعتبار امتیاز ۱۲۸۹ ق. / ۱۸۷۲ م. توسط دولت ایران ضبط گردیده بود. (جمال زاده، ۱۳۳۵: ۱۰۹)

شرکت بانک شاهنشاهی در ۱۳۰۶ ق. / ۱۸۸۹ م. در لندن به ثبت رسید و ویلیام کسویک^۲ از شرکت شرق دور ریاست آن را به عهده گرفت. مقر بانک طبق قرارداد، باید در ایران باشد، اما در ضمیمه قرارداد قید شده بود که محل بانک در کشوری است که بخش اعظم سهام در آن به فروش رفته است. به همین دلیل مرکز اصلی بانک در لندن گشایش یافت. (ربیعی رودسری، ۱۳۸۱: ۴۴) رویتر پس از کسب امتیاز در ۱۳۰۶ ق. / ۱۸۸۹ م. شرکتی مرکب از سرمایه داران انگلیسی که از بانکداران معروف بودند، برای تأسیس بانک شاهنشاهی با سرمایه چهار میلیون لیره تشکیل داد. (تیموری، ۱۳۶۳: ۲۰۴) یک چهارم از چهار میلیون لیره سرمایه بانک به صورت صد هزار سهم ده لیره ای درآمد. معافیت این بانک از هر گونه مالیات، سبب سودآوری آن و عامل استقبال مردم از خرید سهام بانک شد، طوری که سهم‌های ده تا دوازده لیره ای بانک طی چند ساعت به فروش رفت. (تیموری، همان و کرزن، ۱۳۶۲: ۶۱۵) در اکتبر همان سال آگهی بانک در لندن برای دعوت طالبان سهام منتشر شد و به اندازه ای اعتماد عمومی نسبت به بانک درخشان بود که در عرض چند ساعت از تاریخ انتشار، پانزده درصد بیشتر از سرمایه اعلامی، یک میلیون لیره سهام به فروش رسید. (کرزن، همان) تفاوت بهای اصلی فروش سهام که دویست هزار لیره بود، بابت حق‌الزحمه و بهای امتیاز به رویتر پرداخت شد. (فاتح، ۱۳۰۹: ۳۱۱)

دولت بریتانیا با فرمان سلطنتی در بانک شراکت سی ساله نمود. (کرزن، ۱۳۶۲: ۱/۶۱۵) صدور این فرمان برای بانک موفقیتی مهم تلقی شد، زیرا حکومت انگلستان

^۱ The Imperial Bank

^۲ William Keswick

زمینه‌ها و بسترهای تشکیل بانک شاهنشاهی در ایران ۱۴۷

بانک را تحت حمایت حقوقی خود قرار داد و بانک مشمول مقررات بانکداران سلطنتی انگلیس از جمله بانک‌های مجاز به نشر اسکناس شد. (بانک ملی، ۱۳۵۷: ۳۰۹) بدین ترتیب، بانک دولتی ایران تحت حمایت انگلستان و تابعیت بیگانه با سرمایه خصوصی سرمایه داران خارجی در خارج از کشور تشکیل شد. بانک فعالیت خود را در سال ۱۳۰۶ ق. ۱۸۸۹ م. در تهران آغاز کرد و به دستور دولت بریتانیا کلیه شعب بانک شرقی در ایران را به مبلغ بیست هزار لیره خریداری نمود و فعالیت خود را در محل همان بانک آغاز کرد. (رایت، ۱۳۵۹: ۱۲۶/ کرزن، همان: ۶۱۸) ساختمان بانک در میدان اصلی شهر یعنی میدان "توپخانه" بود که سفارت بریتانیا در خیابان فردوسی به آن منتهی می‌شد. سرمایه بانک دوپست کرور فرانک یعنی هشت کرور لیره انگلیسی بود و این سرمایه را بانک به وسیله نشر اسهام گرد آورد و هر گاه که تقبل قسمت اول سرمایه یعنی پنجاه کرور فرانک امضاء می‌شد، بانک مذکور تشکیل می‌شد. اما بانک هر وقت می‌خواست، حق داشت به اتفاق دولت ایران سرمایه و عدد اسهام را زیاد کند. (جمال‌زاده، ۱۳۳۵: ۱۱۰) یک میلیون لیره سرمایه بانک، هنگام افتتاح به ایران منتقل شد و با نرخ هر لیره معادل سی و چهار قران، به پول ایران تبدیل شد. این سرمایه تا سال ۱۳۱۲ ق. ثابت بود و در همین سال به دلیل تنزیل بهای نقره و به دنبال آن کاهش بهای قران سرمایه بانک به ۶۵۰/۰۰۰ لیره کاهش یافت و این رقم تا سال ۱۳۰۹ ش. که دولت انحصار نشر اسکناس را از بانک شاهنشاهی خریداری کرد، حفظ شد. (فاتح، ۱۳۰۹: ۳۱۱-۳۱۲) بانک شاهنشاهی همزمان دو شعبه دیگر بانک جدید شرق را در تبریز و بوشهر خریداری کرد. از سوی دولت به دیگر شهرستان‌ها نیز دستور داده شد که از یاری رسانی و واگذاری محل برای افتتاح شعبه به بانک دریغ نورزند. در راستای اجرای این دستور، سلطان اویس میرزا در شیراز محلی را که پیش‌تر برای زندان در نظر گرفته بود، به بانک پیشنهاد کرد. (ناطق، ۱۳۷۳: ۲۸) بانک شاهنشاهی توانست طی سال اول فعالیت خود در ایران ۸٪ به صاحبان سهام خود سود برساند که رقمی معادل ۶۸۰۰۰ لیره را در بر می‌گرفت. (بیات، ۱۳۶۹: ۳۸)

۲- زمینه‌ها و بسترهای داخلی تأسیس بانک شاهنشاهی

روابط ایران و غرب در قرن نوزدهم، روابط دو هم‌سنگ و دو هم‌طراز نبود؛ در یک سو غرب صنعتی، مجهز، پیشرفته، نیرومند و مسلح قرار داشت و در سوی دیگر

ایران عقب مانده، بی خبر از اوضاع و احوال جهان و با وجود داشتن ضعف‌های اقتصادی و نظامی عصر قاجار به حیات سنتی خود ادامه می‌داد. از جمله تحولات مهم که در ایران عصر قاجار به وقوع پیوست، آشنایی ایرانیان با فرهنگ و تمدن مغرب زمین بود. در یک طرف غرب بود که می‌تاخت و در طرف دیگر جامعه کهنه ایللیاتی با شاهانی که صلاح را در نگه داشتن تعادل قدیم می‌دانستند و یک طبقه روحانی که به سرعت دریافته بود که غرب می‌تواند دشمن بزرگی باشد. در گذشته هیچ تصویری درباره امکان تغییر و در نتیجه هیچ اراده‌ای برای تغییر وجود نداشت. اما چون در دهه نخست قرن نوزدهم به غرب توجه شد، روشنفکران به فکر ایجاد تغییر و تحولات سیاسی و اقتصادی در کشور افتادند. پیشرفت‌های صنعتی و نظامی اروپا در این عصر و آشنایی و مشاهده این اختراعات توسط ایرانیان، فصل جدیدی را در حیات سیاسی و اقتصادی عصر قاجار رقم زد. (زیباکلام، ۱۳۷۷: ۲۲۵-۲۲۴)

اولین پیشنهاد برای تأسیس بانک در ایران، از سوی ژان ساوالان^۱ در سال ۱۲۸۱ ق. / ۱۸۶۴ م. برای تأسیس یک بانک با سرمایه دو میلیون لیره انگلیس مطرح شد. با آنکه این پیشنهاد مورد موافقت ناصرالدین شاه قرار گرفت، اما هرگز عملی نشد. (تیموری، ۱۳۶۳: ۱۷۸) در سال ۱۲۸۳ ق. / ۱۸۶۶ م. نیز بنگاه پارسی ارلانگه^۲ برای کسب امتیاز بانک به تهران آمد. هنگامی که دولت ایران از تضمین مصونیت اندوخته‌های بانکی در مقابل اعمال خود سرانه مراجع قدرت سر باز زد، مذاکرات متوقف شد. (عیسوی، ۱۳۶۹: ۵۴۱) پیشنهاد دیگر برای تأسیس بانک در ایران از سوی امین الضرب - بزرگ‌ترین تاجر و صراف قرن نوزدهم ایران - در سال ۱۲۹۶ ق. / ۱۸۷۹ م. به ناصرالدین شاه داده شد که مورد موافقت قرار نگرفت. (آل داود، ۱۳۸۰: ۲۹۴) در سال ۱۳۰۲ ق. / ۱۸۸۵ م. نیز در تهران زمزمه‌هایی در خصوص ایجاد یک بانک به نام "بانک ایران و افغانستان" به گوش می‌رسید که ظاهراً آن هم عملی نشد. (عیسوی، ۱۳۶۹: ۴۵۳) تا اینکه در سال ۱۳۰۵ ق. / ۱۸۸۸ م. شرکت بانک جدید شرق^۳ درصد برآمد که ایران را در حوزه عملیات آسیایی خود وارد سازد و شعباتی در کشور افتتاح کرد. به لحاظ فعالیت‌های شرکتی - تجارتي چون داد و ستد برای همه آزاد بود، اجازه خاصی از

^۱. Savalan

^۲. Erlanger

^۳. New Oriental Bank

دولت ایران ضروری به شمار نمی‌رفت. این بانک با اجاره ساختمانی بزرگی در میدان توپخانه تهران شروع به کار کرد. بانک جدید شرق، ایرانیان را با امور بانکی از قبیل: پس‌انداز، ارزش بهره ثابت و پول کاغذی آشنا کرد. این پول اسکناس نبود، قبض‌هایی بود که به صورت حواله در همه شعبه‌های بانک به حامل پرداخت می‌شد و در پایتخت رواج فراوان یافت. (دهقان نژاد، ۱۳۸۶: ۱۷۱) پس از دو سال عملیات، شعبه این بانک در ایران با قیمت گزافی به بانک شاهنشاهی فروخته شد. (کرزن، ۱۳۶۲: ۶۱۵ - ۶۱۴) سرانجام در سال ۱۳۰۶ ق. / ۱۸۸۹ م. بانک شاهنشاهی در ایران توسط رویترا تأسیس شد.

در سال ۱۲۷۹ ق. / ۱۸۶۲ م. میرزا حسین خان سپهسالار با سمت وزیر مختاری عازم استانبول شد و به کمک و دستگیری مستشار خود میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله، گزارش‌های متعددی مبنی بر لزوم آوردن کشفیات و اختراعات مردم اروپا و به کار انداختن سرمایه‌های فرنگستان در ایران برای ناصرالدین شاه فرستاد. این گزارش‌ها زمامداران ایران را به این فکر انداخت که با کمک اروپاییان از منابع مختلف ثروت کشور بهره‌مند شوند. بدین لحاظ در سال ۱۲۸۱ ق. / ۱۸۶۴ م. به دستور ناصرالدین شاه، میرزا محمود ناصرالملک وزیر مختار ایران در لندن و حسنعلی خان وزیر مختار مقیم پاریس در این باب با کمپانی‌های مختلف اروپایی وارد مذاکره شدند و از طرف آنها پیشنهادهایی برای تأسیس راه آهن، استخراج معادن، ساختن راه شوسه، ایجاد کارخانه و بانک و غیره به دولت تسلیم گردید. (کردستانی، ۱۳۴۹: ۵۷۵) میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله وزیر مختار ایران در لندن در آغاز سال ۱۳۰۴ ق. مدتی کوتاه به تهران فرا خوانده شد که پیشنهادهایی به ناصرالدین شاه برای بهبود اوضاع ایران و نظریه دولت‌های اروپایی درباره ایران و همچنین درباره اهمیت تأسیس بانک در ایران ارائه می‌کند:

"دولت علیه نسبت به ایام سابق در اطلاعات و آداب خارجه خیلی ترقی کرده و لیکن به اعتقاد دول فرنگستان در لوازم آبادی و در مکتب مادی از ممالک دیگر خیلی عقب مانده. ... از برای این که تجارت ایران فی‌الجمله سهولت و معنی پیدا نماید، دولت علیه باید بالاترین حد یا به توسط خارجه یا بلا واسطه چند قسم بانک تجارتي و زراعتی بسازد ... اگر دولت علیه از بانک در این مدت مبنی بر یک اشتباه کلی بوده است، اگر خود دولت علیه یک بانک کوچکی بسازد، بعد از چند روز حیرت خواهد کرد که از چنان کار طبیعی و بی ضرر و پر منفعت چرا در این مدت به این شدت غافل بوده است. بانک

نساختن مثل این است که بگوییم در شهرهای ایران نباید کاروانسرای تجاری بسازند و تجار ما نباید باهم برات و مکاتبه نمایند. یکی از اسباب ناگزیر تجارت مسکوکات دولت است ... علوم فرنگستان بعد از دو هزار سال تجربه (!) در این باب بعضی اصول را وضع کرده است. مسکوکات ما کاملاً برخلاف آن اصول است. این عیب بزرگ را باید رفع کرد، اصلاح مسکوکات ما خیلی سهل و بی آن که یک دینار به خزانه دولت ضرر وارد بیاورد، می‌توان در ظرف چند ماه یک سبب خرابی تجارت ایران را به کلی رفع نمود". (صفایی، [بی تا] ۱۲۷-۱۲۵)

از سال ۱۲۸۸ ق. / ۱۸۷۱ م. که میرزا حسین خان سپهسالار به صدارت منصوب شد با کمک میرزا ملکم خان مستشار خود برای انجام نقشه‌های سابق و نظریات پیشین خویش دستور می‌دهد که مأمورین ایران در کشورهای مختلف اروپا برای جلب سرمایه‌های خارجی به منظور بهره برداری از منابع ایران و تأسیس راه آهن و کارخانجات اقدامات جدی به عمل آورند. در این بین، میرزا حسین خان که سیاست یک طرفانه و انگلیسی‌مآبانه داشت در این مورد از راهنمایی سفارت انگلیس در تهران و وابستگان کاملاً برخوردار بود، نقشه ای که انگلیسی‌ها در این باره طرح کرده بودند خیلی ماهرانه به موقع اجرا گذاشت. (کردستانی، ۱۳۴۹: ۵۷۶)

با صدارت سپهسالار اندیشه به کار انداختن سرمایه خارجی نه تنها تحرک تازه‌ای یافت، بلکه مفهوم تازه‌ای نیز پیدا کرد. وجهه نظر سپهسالار از سویی با نقشه ترقی اقتصادی، از سوی دیگر با اساس سیاست خارجی ایران همبستگی داشت. دو انگیزه متمایز سیاسی و اقتصادی بودند که سیاست کلی میرزا حسین خان را در قضیه جلب سرمایه ساختند. امتیازنامه معروف رویتر پرداخته آن دو فرض اصلی بود. (آدمیت، [بی تا] ۳۴۳) چنانکه در مباحث پیشین آمد، بدون تردید این قرارداد یکی از دلایل عمده تشکیل بانک شاهنشاهی در ایران بود.

دلایل ناصرالدین شاه برای واگذاری امتیاز بانک

ناصرالدین شاه دارالشورایی را تشکیل داد تا درباره واگذاری امتیاز بانک مشورت نماید. اعضای این شورا عبارت بودند از: نایب السلطنه، عضدالملک، میرزا فتحعلی خان، مشیرالدوله، امین الدوله، امین السلطان، مخبرالدوله، قوام الدوله، امین حضور، اقبال الملک، حکیم الممالک و اعتمادالسلطنه. اما موضوع این امتیاز در شورا به شکل سطحی

مورد بحث قرار گرفت و از طرفی نیز افراد تشکیل دهنده آن به دنبال منافع شخصی خود بودند و حدود دویست هزار لیره هم از رویتر رشوه ستاندند. در نهایت این شورا با تأسیس بانک موافقت کردند. (ساسانی، ۱۳۶۲: ۶۷-۶۰)

ناصرالدین شاه بنا به دلایل زیر با انعقاد این قرارداد موافقت کرد: ۱- رهایی از فشارهای شدید دولت انگلستان و رویتر در طول هفده سال علیه ایران به علت لغو قرارداد ۱۲۸۹ ق. / ۱۸۷۲ م. ۲- نیاز فوری ناصرالدین شاه به فراهم ساختن پول برای سفر سوم به فرنگ (تیموری، ۱۳۶۳: ۱۹۰) ۳- نیاز میرم شاه و خزانه دولت به درآمد جدید. ۴ - تمایل ناصرالدین شاه به تأسیس بانک به شیوه جدید در ایران.

بانک شاهنشاهی تا پایان مدت قرارداد یعنی تا سال ۱۳۲۷ ش. / ۱۹۴۹ م. به فعالیت خود در ایران ادامه داد. در طول شصت سال در تمام عرصه‌های اقتصادی و پولی - مالی کشور به عنوان بازیگر اصلی، ضمن سودآوری به سهامداران خود به عنوان ابزاری در جهت نیل به اهداف سیاسی و اقتصادی دولت انگلیس گام بر می‌داشت. (مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره پانزدهم: جلسه ۱۳۷) بانک شاهنشاهی طی مدت فعالیتش در ایران، مناسباتش با سه گروه بود: ۱- دولت ایران: یکی از دلایل ناصرالدین شاه برای واگذاری امتیاز تأسیس بانک شاهنشاهی در واقع تأسیس نوعی بانک دولتی در ایران بود. ۲- سهامداران: بانک می‌بایست به سهامداران خود سود می‌داد. ۳- دولت انگلستان: مهم‌ترین کارکرد بانک شاهنشاهی و اصلی‌ترین دلیل موافقت انگلیس با تأسیس این بانک در ایران، آن بود که به عنوان یک مهره سیاسی برای انگلیس عمل کند. دولت انگلیس از بانک به عنوان ابزاری در جهت پیشبرد اهداف سیاسی و اقتصادی خود در ایران و منطقه بهره می‌برد. به عبارت دیگر، وزارت خارجه بریتانیا از بانک انتظار یک کارگزار عامل را داشت. بانک شاهنشاهی امکان نداشت که سیاست‌های انگلیس را نادیده بگیرد و رعایت خواسته‌های انگلیس برای بانک به عنوان یک سنت درآمده بود.

نتیجه‌گیری

تشکیل بانک شاهنشاهی در پی سیاست‌های استعماری بریتانیا در نیمه دوم قرن نوزدهم در ایران تحقق یافت. بانک شاهنشاهی با نفوذ سفیر انگلیس در ایران به رویتر واگذار شد. در واقع دولت انگلیس به ولف مأموریت داده بود تا امتیازی برای اتباع انگلیسی کسب کند که وی در انجام این کار موفق بود. رویتر بدون حمایت دولت

انگلیس نمی‌توانست امتیاز تأسیس بانک را عملی سازد و انگلستان برای حفظ منافع خود با تأسیس بانک شاهنشاهی در ایران موافقت کرد. بانک شاهنشاهی تبدیل به پایگاهی برای رشوه دادن به رجال مزدور و حقوق بگیر انگلیس در ایران شده بود. مهم اینکه، بانک شاهنشاهی به عنوان یک مهره سیاسی و اقتصادی انگلیس در ایران عمل می‌کرد و دست‌آویزی برای پیشبرد منافع دولت انگلیس بود.

بدون تردید زمینه‌ها و بسترهای داخلی نیز در تشکیل بانک شاهنشاهی در ایران نقش داشتند. برنامه‌های اصلاحی افرادی چون سپهسالار و میرزا ملکم خان و همچنین علاقه خود ناصرالدین شاه به ایجاد مراکز تمدنی جدید در کشور که بانک یکی از آنهاست، در تشکیل این بانک در ایران بی‌تأثیر نبودند. در واقع تشکیل بانک شاهنشاهی در ایران را باید از سویی نتیجه تلاش‌های دولتمردان بریتانیا به منظور گسترش سیاست‌های استعماری خود در ایران و از سوی دیگر، تمایل دولتمردان ایران در اخذ تمدن اروپائی به منظور اصلاحات در کشور دانست. سرانجام بانک شاهنشاهی در پی تلفیق دو عامل فوق و همکاری نیروهای داخلی و خارجی به منظور پیشبرد اهداف هر کدام در ایران تشکیل یافت.

منابع و مأخذ

- آدمیت، فریدون [بی تا]، اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار [بی جا]، [بی نا].
- آل داود، سید علی (۱۳۸۰)، دایره المعارف بزرگ اسلامی، جلد دهم، مقاله "امین الضرب"، زیر نظر: کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- آوری، پیتر (۱۳۶۹)، تاریخ معاصر ایران، جلد اول، ترجمه: محمد رفیعی مهر آبادی، تهران: عطائی.
- اعتمادالسلطنه [بی تا]، خلسه یا خواب نامه، [بی جا]، [بی نا].
- بهنام، جمشید (۱۳۶۹)، درباره تجدد ایران، ایران نامه، سال هشتم، شماره ۳۱.
- بیات، کاوه (۱۳۶۹)، ایران و جنگ جهانی اول "اسناد وزارت داخله"، تهران: سازمان اسناد ملی.
- تاریخچه پنجاه ساله بانک ملی ایران "۱۳۵۷-۱۳۰۷" (۱۳۵۷)، تهران، [بی نا].
- تیموری، ابراهیم (۱۳۶۳)، عصر بی خبری، تهران: اقبال.
- جمال زاده، سید محمدعلی، (۱۳۳۵)، گنج شایگان (یا اوضاع اقتصادی ایران)، [بی جا]، کاوه.
- جونز، جفری (۱۳۶۸)، بانک شاهنشاهی و دولت ایران، ترجمه: هوشنگ مهدوی، مجله آینده، شماره پانزده.
- خسروی کردستانی، محمد (۱۳۴۹)، قرارداد رویترا، مجله وحید، شماره ۷۷.
- دهقان نژاد، مرتضی (۱۳۸۶)، بانک شاهنشاهی و توسعه نیافتگی اقتصادی ایران، تاریخ روابط خارجی، شماره ۳۳، تهران.
- رایت، دنیس (۱۳۵۹)، انگلیسی‌ها در میان ایرانیان "دوره قاجاریه: ۱۹۲۱-۱۷۸۷ م"، ترجمه: لطفعلی خنجی، تهران: امیرکبیر.
- ربیعی رودسری، منیژه (۱۳۸۱)، بانک و بانکداری در ایران، چاپ دوم، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- زیبا کلام، صادق (۱۳۷۷)، سنت و مدرنیته "ریشه‌های علل شکست کوشش‌های اصلاح طلبانه و نوسازی در ایران عصر قاجار"، چاپ اول، تهران: روزنه.
- ساسانی، خان ملک (۱۳۶۲)، دست پنهان سیاست انگلیس در ایران، چاپ سوم، تهران: بابک.
- سایکس، سرپرسی (۱۳۶۲)، تاریخ ایران، ترجمه: محمد تقی فخر داعی گیلانی، تهران: انتشارات علمی.

- شاهدی، مظفر (۱۳۸۷)، تاریخ بانک شاهنشاهی ایران "گوشه‌هایی از روابط سیاسی و اقتصادی ایران و انگلستان ۱۹۵۲-۱۸۸۸"، چاپ اول، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.
- شمیم، علی اصغر (۱۳۸۴)، ایران در دوره سلطنت قاجار، چاپ یازدهم، [بی جا]: مدتبر.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۹)، تاریخ اقتصادی ایران، ترجمه: یعقوب آژند، تهران: گستره.
- صفایی، ابراهیم [بی تا]، اسناد نویافته، تهران: انتشارات بابک.
- فاتح، مصطفی (۱۳۰۹)، پول و بانکداری، تهران: [بی نا].
- فلور، ویلم (۱۳۶۶)، جستارهایی از تاریخ اجتماعی عصر قاجار، ترجمه: ابولقاسم سری، تهران: توس.
- کاظم زاده، فیروز (۱۳۷۱)، روس و انگلیس در ایران ۱۸۶۴-۱۹۱۴ (پژوهشی درباره امپریالیسم)، ترجمه: منوچهر امیری، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- کتاب آبی (اسناد محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس)، (۱۳۶۳)، احمد بشیری، جلدهای ۶ و ۳، تهران: نشر نو.
- کرزن، جرج (۱۳۶۲)، ایران و قضیه ایران، ترجمه: وحید مازندرانی، تهران: علمی و فرهنگی.
- محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۷۶)، تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران، جلد دوم، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- محمدی، ولی الله (۱۳۴۵)، سازمان بانکی ایران، چاپ اول، تهران: مؤسسه عالی حسابداری.
- محمود، محمود (۱۳۶۷)، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزده، جلد چهارم، تهران: اقبال.
- معتضد، خسرو (۱۳۶۶)، حاج امین الضرب و تاریخ تجارت و سرمایه گذاری در ایران، [بی جا]: جانزاده.
- هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۳۸۱)، تاریخ روابط خارجی ایران "از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنگ دوم جهانی"، چاپ هشتم، تهران: امیرکبیر.
- آرشیو سازمان اسناد ملی جمهوری اسلامی ایران.
- مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره پانزدهم، جلسه ۱۳۷، ۳ بهمن ۱۳۲۷ شمسی.